

Д.Ж. МОЛДАБАЕВА

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ
МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

В данной статье автор попытался проанализировать факты связанные с государственной структурой тюркских народов в древности и средневековье, а также выделил титулы и наименования связанные с государственной структурой, и дал пояснение на такие слова как: кенгес-той(совещание), каган, билге, аюки и.т.д. Автор хотел обратить внимание на особую методику и умелость тюркских народов создавать и править государством с древнейших времен. И тем самым заложили основу государственности всех последних народов Средней Азии.

Makalede Türk halklarının devlet bünyesindeki bulunan ünvan, rütbe, sıfatları analize edilmektedir.

Түркі халықтарының тарих сахнасына шығуы, мемлекет құрып, ел билеуі туралы түрлі зерттеулер мен еңбектер жазылып келеді.

Отан тарихын ұлттық тұрғыдан зерттеп зерделеу бүгінгі таңның өзекті мәселесі болып отыр. Тарихты тұтастай алып қарасақ, ежелгі заманан бастап адамдардың бір байрақ астына бірігуі, мемлекет, халық, ұлыс, ұлт қағидаларының қалыптасуы бір-бірімен тығыз байланысты әрі бірін-бірі толықтыратын түсініктер екені анық. Яғни тарихи тамырластықтан келіп туатын ұлттың қалыптасуы үшін, әуелі бір мақсатқа бағытталған, белгілі территориясы, ортақ мүддесі, мәдениеті бар халықты бір мемлекеттік құрылымға біріктіру қажет. Тарих бойынша осы міндетті үздік орындағандар ғана күшті мемлекет құрып, өз саяси биліктерін өзгелерге мойындата білген. Өткенімізге көз салсақ Түркі мемлекеттерінің «ұзақ уақыт тарих оқулықтарында» жазылып келгеннен өзгеше, әлдеқайда күрделі құрылымы болған тәрізді.

Бүгінгі таңда тәуелсіздіктің жиырма жылдығы қарсаңында, барымызды бағалап, жоғымызды түгелдеп жатқан жағдайда, отан тарихының ерте және орта ғасырлық тарихының кемшін тұсын айтпасақ болмас. Тұтастай алғанда, тарих саласы дамып, жаңа зерттеулер жасалып, жаңғырып жатқаны шындық. Десек те, қазақ халқының ұлттық мүддесі тұрғысынан, оның қалыптасу кезеңі мен ерте тарихына қатысты, тарихты бөле жарып емес, тұтас халықтық тарих жазатын уақыт келді. Біздің ерте және орта ғасырлық тарихымыз Қаңлылар тарихы, Үйсіндер тарихы немесе басқа да жекелеген ұлыстардың тарихы тұрғысынан жазылған. Бұл, әрине, негізінен қазақ халқының тарихы. Яғни халықтың қалыптасу, мемлекеттік құрылымының қатаю кезеңі. Осы ерте дәуір мемлекеттері туралы жетік ғылыми мағлұматтарымыздың жоқтығы, оларды қарапайым көпшелі мемлекеттер, ұлыстар ретінде қарастыруға жол ашып келді. Қазақ елінің ерте

және орта ғасырлық тарихының жете зерттелмеуінің бір себебі, дерек көздерінің аздығы және олардың шет тілдерде (қытай, арап, парсы) болуы, бұл салада ұзақ жылдар ұлттық кадрлардың дайындалмауы салдарынан орыс шығыстанушыларының аударма-зерттеулерімен шектелуге және солар қалыптастырған пікір төңірегінен шыға алмауға алып келді.

Ал енді бүгін тәуелсіз қазақ зерттеушілері үшін барлық жол ашылғанымен, сол тіл білімі қиындықтары әлі де кедергі болуда. Орта Азия тарихының атасы В.В.Бартольд та атап көрсеткендей, орта ғасырлық тарихты зерттеу үшін әрі тарихшы, әрі тілші, әрі шығыстанушы болу қажет. Десек те, осы орта ғасыр бойынша түркі халықтарының ортақ тарихы бүгінгі Түркия Республикасында жете әрі жан-жақты зерттеліп келеді. Деректерді оқу әрі тарихи талдау жасауда түрік әріптестерімізбен тәжірибе алмасуға әбден болады.

Әсіресе орта ғасырлық мемлекеттердің құрылымы туралы тиянақты әрі дәйекті зерттеулер қажет. Өйткені қазақ халқының мемлекеттік тарихын жазу үшін, олардың сонау ежелгі дәуірден бастап түркі тайпаларының мемлекет құру және басқару дәстүрін жалғастырушы халық екенін дәйекті зерттеулермен дәлелдеуіміз қажет. Шындығында қарапайым көпшелі мал шаруашылығымен айналысып, соғыс саясатының арқасында шығысы Қытай, батысы Шығыс Европа, оңтүстігі Қаратеңіздің солтүстігіне дейін, ал солтүстігі Сібірге дейін созылған ұлан-байтақ территория мен осы территорияны мекен еткен этникалық жағынан әр түрлі халықты бір биліктің астында біріктіру, қарапайым халықтың қолынан келер іс емес тәрізді.

Әрине, соғыс орта ғасырда саяси күшпенді мойындатудың, территорияны кедейтудің басты тәсілі болуы мүмкін. Яғни күштінің әлсізді бағындыруы тәрізді. Десек те, құрылған мемлекетті басқару, байлығын асыру тек соғыстың күшімен болмасы анық. Ал, түркілер сонау Ғұн, Үйсін, Қаңлылардан бастап, Түркі, Түркеш, Қарлұқ, Оғыз, Қыпшақ, Қарахан дәуірінде мемлекеттік құрылымды қалыптастырып ғана қоймай, үздіксіз дамытып отырған. Осы мемлекетті басқару біліктілігінің арқасында Түркілер ғасырлар бойы Евразия сияқты алып территорияны билеп келді [1, 22].

Мемлекеттік құрылым айтар ауызға оңай болғанымен, қыр-сыры көп күрделі жүйе. Себебі, сыртқы саясатта түркілер мыңжылдық мәдениеті мен тарихы бар Қытай, Иран және Византия сияқты өркениетті елдермен терезесі тең дәрежеде байланыстар орнатып, дербес мемлекет ретінде өздерін мойындатып келген. Бүгінгі таңда Қазақ елі тәуелсіздігіне бар болғаны жиырма жыл болғанына қарамастан, әлемдік деңгейде мемлекеттермен жоғары дәрежелі қарым-қатынастар қалыптастыра білуі де осы мемлекет басқару дәстүрі мен құндылықтарға ие болып келуінде болса керек.

Төменде осы мемлекеттік құрылымдарға жалшы шолу жасап, олардың негізгілеріне тоқталамыз. Ежелгі дәуірде қалыптасқан алғашқы мемлекеттік бірлестік Ғұн мемлекеті. Ғұн мемлекетінен бастап Түркі қағанатына дейін

ерте дәуір мемлекеттерінің құрылымына шолу жасар болсақ, олардың ортақ тұстарын көру қиын емес.

Мемлекеттік құрылымда маңызы жағынан ең бірінші – Мемлекеттік Мәжіліс «Той» келеді. Көне түркілерден Ғұн мемлекеті тарихына қатысты деректерде Мөде (Мете) хан тұсында (б.з.б. 209-174жж.) діни және мемлекеттік істерге байланысты Үш түрлі жиын сөз етіледі. Бірінші жиын жылдың бірінші айында Танхудың (билеушінің) сарайында өткізілсе, екіншісі көктем мезгілінде, жылдың бесінші айында өткізілетін болған. Ал соңғысы малдың семіріп, жетілген күз мезгілінде өткізілген [2, 45]. Осы үш жиын-тойдың ішінде маңызы жағынан жоғары тұратыны деректердің жазуына қарағанда, екіншісі, яғни көктем мезгілінде өткізілетіні болса керек. Осы жиында жердің, елдің жаңаруына, ата-баба рухына құрбан шалынып, бәйге салып, сайыс ұйымдастырып қана қоймай, мемлекеттік маңызы бар мәселелер мысалы: тақ мұрагерінің жариялануы, таққа отырғызу, заң жариялау немесе өзгерістер енгізу, елдің ішкі-сыртқы мәселелері туралы шешімдер осы той-жиында талқыланатын болған. Түркі халықтарындағы осы той-жиын дәстүрі Европа Ғұндарында да болғаны туралы Византия тарихшысы Прискос жазады. 448 жылы Византия елшілерімен бірге Аттианың қабылдауында болған бұл тарихшы, Ғұндардың Византия ұсыныстарын талқылау үшін «қалаулылардың мәжілісі» (Logades) шақырылғанын жазады [3, 247].

Осы сияқты жиындардың Табғаштарда «*уәзірлер жиыны*», Хазарларды «*ақсақалдар мәжілісі*» ал, Печенектерде мемлекеттік мәселелер «*Мәжіліс-Коменто*»-да қаралатын [4, 136-180].

Махмұт Қашқари Оғыздарда тойдың болмағанын олардағы мемлекеттік істер «Тірнек-дернек»терде талқыланатынын айтады (Қашқари ДЛТ: 477) [5, 30].

Оғызхан дастанында да той сөзінің мағынасы жиын, кездесу, мәжіліс дегенді білдіреді. Сонымен қатар «Той» сөзі көне түркі жазба ескерткішінде (Тонькөк) үш жерде; «той-гун» (toy-gun) түрінде кездеседі. Бұл сөзді В.Томсоннан бастап бірнеше зерттеушілер «жоғары дәрежелі мемлекет пенеуінігі» түрінде аударуға тырысты [6, 24].

Бірақ, түрік ғалымы И.Кафесұлы «той-гун» сөзінің тіркесіндегі гун сөзі «бірлік, ұйым немесе ұйымның мүшесі» дегенді білдіреді, демек той-гун сөзін тойға мүше, тойға қатысушы деп аударған жөн» деген тікір айтады [3, 249].

Қытай жылнамаларында «той-гун» сөзі «**Та-куан**» түрінде кездеседі. Қытай деректері осы «Та-куанға» кіретін адамдардың титулдарын көрсетіп жазады. Оладың арасында: Текин, Кулчор, Апа, Еркин, Иен-хунг-та, Тудун, Елтебер, Тархан т.б болған [6, 21]. Осы титулдағы адамдар мемлекеттің әскери-азаматтық істерін басқаратын және мемлекеттік мәжіліс-тойға қатысуға құқылы тұлғалар болған. Демек, Той-гун немесе Той-гүн сөзі тойға-мәжіліске қатысушы мағынасына келеді.

Мұндай мемлекеттік мәжілістің басқарушысы елдің билеушісі – Қаған болған. Дегенмен қандайда бір себеппен қаған немесе қаған уәкілі тойға қатыса алмаған жағдайда мәжілісті қазіргі мағынасында «үкімет басшысын» білдіретін, билеушінің әулетіне жатпайтын «Айгуджы» немесе «Өге-үге» басқарған (Тоныкөк жазуында 10, 21, 29, 49 қатарларда Айгуджы түрінде айтылады). Атқаратын қызметіне қарағанда орта ғасырлық Айгуджылар бүгінгі үкімет басшысы – премьер-министр қызметінде болған (Түркдоған 1993: 85).

Мемлекеттік құрылымдағы келесі маңызды орган бұл – Үкімет, орта ғасырлық атауы – Айюки. Жоғарыда баяндалған той-мәжіліс мемлекеттің саяси-әскери және мәдени мәселелері қаралатын ең жоғарғы орган екенін көрдік. Мұндай мәжіліс-құрылтайлар жылда бір рет шақырылып, маңызды мәселелер талқыланады. Ал мемлекеттің өзге де кезек күттірмейтін ірілі-ұсақты мәселелері, маңызы жағынан «Тойдан» шағын «уәзірлерден құрылған үкімет» кейінгі орта ғасырлардағы атауымен «*Диуан – диван*» мәжілістерінде қаралатын [3, 251].

Қытай деректерінде Ғұндардан бастап түркі мемлекеттерінің түгелінде дерлік «билікті жүйелеуші, сыртқы байланыстарды қадағалаушы қызметін атқаратын **бұйрықтар** (уәзірлер) туралы» мағлұматтар баршылық.

Үкімет сөзі көне түрікшеде **Айюки** немесе Айюкі деп аталатын [3, 252]. Орхон жазбаларында бұл сөз «Түрүк Білге қаған айюкыка інім Күлтегін күзедү отуртым» яғни (мен) Түрік Білге қаған, үкіметке інім Күлтегінді күзетуге отырғыздым [3, 251].

Түркі мемлекеттерінде үкімет мүшелерінің саны әр уақытта әр түрлі болып өзгеріп отырған. Дегенмен, қытай деректеріне қарасақ, Ұйғыр қағанаты мен Түркі қағанаттарында үкімет мүшелерінің саны тоғыз бұйрықтан тұратын [7, 4]. Деректердегі мағлұматтарға қарағанда, осы тоғыз бұйрықтардың алтауы «сыртқы бұйрықтар» ал үшеуі «ішкі бұйрықтар» болып жіктелген сияқты.

Ибрахим Кафесұлы өзінің «Түрік Ұлттық Мәдениеті тарихы» атты еңбегінде Лиу Мау-тсайдың (Liu Mau-tsai) қытай деректері негізінде жазылған еңбегіне талдау жасай келе «бұйрық-бақан-министр» атқаратын қызметтері тұрғысынан алғанда бір-біріне өте жақын түсініктер делінген. Орта ғасырлық түркі мемлекеттеріндегі әлеуметтік жіктелу және титулдар туралы қытай деректері олардың атауларын жеткізгенімен, осы титулдағы адамдардың нақты атқаратын қызметтері туралы жітік мағлұмат бермейді.

Орхан Түркдоған «Түркі тарихының социологиясы» атты еңбегінде осы әлеуметтік жіктелу тақырыбын зерттей келіп, көне түркі жазбаларынан бұл сұрақтарға жауап табуға болатынын айтады. Жазба ескерткіштерге сөздік талдау жасай келіп, төмендегі әлеуметтік титулдарды анықтайды: а) қаған; б) қаған уәкілі; в) жабғу; г) шад; д) билеуші әулетінің мүшелері – текиндер; жоғарғы дәрежелі мемлекет шенеуніктері: е) тудун, чор, буйрык, тархан, бектер, ж) халық – будун (Түркдоған 1993: 93). Осы титулды

қызметкерлерден Чор мен елгеберлер жаулап алынған жерлерді қағанның әскери уәкілі ретінде басқарып отырған. Ал, тудуңдар салық жинау ісімен айналысқан.

Мемлекетті басқарушылардың басында билеуші – қаған тұрады. Билеушілердің әр түрлі титулдары мен лақап аттары болған: түркі мемлекеттерінің билеушілері V ғасырға дейін әсіресе а) Танху, б)шан-юү титулдары жиі қолданған. V–VI ғасырлардан бастап қаған(хакан), хан, жабғу, иди-кут, елгебер, еркін (күл еркін – ұлы еркін) сияқты титулдар деректерде жиі кездеседі. Бұлардың арасында кеңінен таралғаны және қолданылғаны «қаған» яғни «император» титулы болса керек [8, 44]. Қағанан кейін мемлекет ісінде маңызды орын қағанның бәйбішесі – Хатундікі еді. Одан кейін тақ мұрагері ханзада– Елик–бек келеді [9, 119].

Түркі мемлекеттерінде сыртқы байланыстар мен қатынастарды қалыптастыру мен дамыту ісі тұрғысынан «сыртқы істер уәзірлігі» маңызды орынға ие болатын. Көне түркі мемлекеттерінде елшілік–дипломаттық қызметтерді атқарушылар – Білгелер деп аталатын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аманжолов К. Түркі халықтарының тарихы, Алматы:Білім. 1997.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, Москва, 1969
3. Kafesoğlu Ibrahim. Türk Mili Kültürü. Ankara, 1996.
4. Kurat Akdes Nimet. Peçenek Tarihi, Istanbul. 1937.
5. Şeşen Ramazan. İslam Coğrafıyacılarna Göre Türkler ve Türk Ülkeleri Ankara. 2001.
6. Bombacı A. On the Ancient Turkish Title Eltabar. 1970.
7. Rasony Laszlo. Tarihte Türklük, Ankara:TAKE yay. 1991.
8. Grousset Rene, Bozkır İmparatorluğu Tarihi, Istanbul. 1996.
9. Togan Zeki Velidi. Bugünkü Türkilli Türkistan ve Yakın Tarihi, Ankara. 1981.

REZUME

D. MOLDABAEVA (Almaty)

SOME PROBLEMS OF STATE STRUCTURE OF TURKIC PEOPLES IN THE ANCIENT TIME AND MIDDLE AGES

The article deals with the facts concerning the state structure of Turkic peoples in the ancient time and middle ages, as well as the titles and names, such as: kengestoy (meeting), kagan, bilge, ayuki and etc. Turkic peoples have had a special method and skill to form and rule the state since the ancient time and established the basis of state system of all Central Asian peoples.